Krzysztof Bobrowski

RAPORT

Z BADAŃ ANKIETOWYCH
ROZPOWSZECHNIENIA UŻYWANIA SUBSTANCJI PSYCHOAKTYWNYCH
ORAZ INNYCH ZACHOWAŃ RYZYKOWNYCH
WŚRÓD UCZNIÓW IŁAWSKICH GIMNAZJÓW
2014

Badania zrealizowano na zlecenie Burmistrza Miasta Iławy w grudniu 2014 r.
Organizatorem badań był
Pełnomocnik Burmistrza ds. Rodziny, Profilaktyki i Rozwiązywania Problemów Uzależnień

Spis treści

1. WSTĘP 3
2. METODA 5
2.1. Procedura badań 5
2.2. Badane grupy 6
2.3. Narzędzia i wskaźniki 7
2.4. Analizy statystyczne 13
3. WYNIKI..... 14
3.1. Palenie papierosów..... 14
3.2. Picie alkoholu..... 15
3.3. Dostępność alkoholu 18
3.4. Używanie środków narkotyzujących..... 18
3.5. Dostępność środków narkotyzujących..... 19
3.6. Dopalacze 20
3.7. Używanie leków uspokajających lub nasennych..... 21
3.8. Inne zachowania problemowe młodzieży..... 22
3.9. Czynniki związane z zachowaniami problemowymi młodzieży..... 27
4. PODSUMOWANIE WYNIKÓW I WNIOSKI 30
5. PIŚMIENNICTWO 33

1. WSTĘP

Raport prezentuje wyniki piątej edycji badań iławskich z 2014 roku, realizowanych od 13 lat, w celu monitorowania rozpowszechnienia używania substancji psychoaktywnych oraz innych zachowań ryzykownych w populacji iławskich gimnazjalistów (1, 2, 4, 5, 6, 7).

Wyniki badań iławskich z 2010 r. pokazały przede wszystkim znaczące upowszechnienie wśród młodzieży używania tzw. „dopalaczy" (6). Około 14% uczniów III klas i 5% uczniów z klas I potwierdziło używanie dopalaczy co najmniej raz w ostatnim roku. Towarzyszył temu gwałtowny wzrost wskaźnika mówiącego o używaniu środków narkotyzujących: z 10% do 23% używających w ostatnim roku przynajmniej raz takich środków. Powyższe zmiany przypisywano w interpretacjach otwarciu w Iławie sklepu z dopalaczami i łatwej ich dostępności dla młodzieży, a w konsekwencji zwiększeniu zainteresowania używaniem środków narkotyzujących.

Należy podkreślić, że podobne tendencje znalazły odzwierciedlenie także w badaniach ogólnopolskich (17). Według wyników badań ESPAD z 2011 r. 11% uczniów III klas gimnazjów używało dopalaczy kiedykolwiek w życiu, a w latach 2007 – 2011 dwukrotnie wzrosły w tej grupie wiekowej wskaźniki mówiące o używaniu w ostatnim roku marihuany – z 11% do 20%. Tak więc odnotowane wyniki w Iławie nie tylko odzwierciedlały lokalną specyfikę epidemiologiczną, ale były także pochodną tendencji epidemiologicznych obserwowanych w całym kraju.

Wyniki badań iławskich z 2010 roku wskazywały także na niekorzystne tendencje dotyczące picia alkoholu wśród starszych dziewcząt. Odnotowano znaczące wzrosty wartości kilku wskaźników opisujących picie alkoholu w okresie ostatnich 30 dniach, picie piwa oraz upijanie się (6).

W związku z dynamicznym narastaniem rozpowszechnienia używania substancji psychoaktywnych w populacji gimnazjalistów iławskich w latach 2005 – 2010, podjęto decyzję o okresowym zwiększeniu

częstotliwości monitorowania sytuacji epidemiologicznej i organizacji badań nie tylko w 2014 roku, zgodnie z zakładanym czteroletnim okresem badawczym, ale także zorganizowaniu dodatkowej edycji badań w 2012 roku. Wynikało to z chęci sprawdzenia, czy zaobserwowane pomiędzy 2005 a 2010 rokiem dynamiczne trendy wzrostowe, w zakresie niektórych wskaźników używania substancji psychoaktywnych, będą dalej się utrzymywać, czy też okażą się zjawiskiem krótkotrwałym, szybko przemijającym, niewymagającym istotnych modyfikacji w lokalnym programie profilaktyki.

Wyniki badań z 2012 roku (7) pokazały, że wśród młodszych uczniów, z klas pierwszych gimnazjalnych, w okresie 2010 – 2012 dominowały znaczące spadki wartości większości wskaźników opisujących używanie substancji psychoaktywnych, takich jak: palenie papierosów (ostatni rok), picie alkoholu (kiedykolwiek w życiu, w ostatnim roku i miesiącu), oraz upijanie się (ostatni miesiąc, wskaźnik obiektywny i subiektywny).

Wśród pierwszoklasistów ograniczeniu uległy także inne zachowania ryzykowne, ubyło sprawców przemocy (bezpośredniej agresji fizycznej) oraz osób zajmujących się hazardem i mających z jego powodu problemy. Mniej powszechne były niektóre formy wykroczeń, celowe niszczenie czyjejś własności i ucieczki z domu.

Wśród starszych uczniów z klas III, w okresie dwu lat, 2010 – 2012, nie odnotowano istotnych statystycznie zmian w rozpowszechnieniu używania substancji psychoaktywnych. W 2012 roku odnotowano nieznaczący wzrost (o 3%, do 26%) wskaźnika używania środków narkotyzujących w ostatnim roku. Z drugiej strony blisko o 3% (z 8 do 5%) spadł wskaźnik mówiący o używaniu takich środków często, kilkanaście lub więcej razy w ostatnim roku.

W związku z taką sytuacją ciekawe wydaje się, czy wzrostowe trendy epidemiologiczne w zakresie używania narkotyków wśród starszych uczniów będą kontynuowane, czy też ustabilizują się lub nastąpi odwrócenie ich kierunku i spadek.

Zasadniczymi celami badań iławskich w 2014 roku było:

1. Oszacowanie rozpowszechnienia wśród uczniów iławskich gimnazjów używania substancji psychoaktywnych oraz występowania innych zachowań ryzykownych: przemocy, zachowań sprzecznych z prawem, hazardu, nadmiernego korzystania z gier czy komputera.
2. Analiza krótkoterminowych (lata 2012 – 2014) i długoterminowych trendów (2001 – 2014) w zakresie ryzykownych zachowań iławskiej młodzieży.

2. METODA

2.1. Procedura badań

Stosowano analogiczną procedurę badań jak w poprzednich edycjach. Badania, realizowane na początku grudnia 2014 roku, miały charakter ankietowy, prowadzone były metodą audytoryjną, w klasach szkolnych, w sposób zapewniający zachowanie anonimowości poszczególnym uczniom, klasom i szkołom. Funkcję ankieterów pełnili, specjalnie przeszkoleni do przeprowadzenia badań, młodzi pracownicy Ośrodka Psychoedukacji, Profilaktyki Uzależnień i Pomocy Rodzinie w Iławie. Udział uczniów w badaniach był dobrowolny. Rodzice uczniów otrzymali specjalnie przygotowaną informację, opisującą cele i zakres badania. Zapewniono im także możliwość zapoznania się (na osobiste życzenie) z treścią ankiety. W wypadku sprzeciwu wobec udziału dziecka w badaniach rodzice proszeni byli o dostarczenie do szkoły podpisanego oświadczenia, które dołączone było do informacji o badaniach.

Organizacją badań w szkołach zajmował się Pełnomocnik Burmistrza ds. Rodziny, Profilaktyki i Rozwiązywania Problemów Uzależnień oraz Ośrodek Psychoedukacji, Profilaktyki Uzależnień i Pomocy Rodzinie. Osobą odpowiedzialną za nadzór merytoryczny nad przygotowaniami do badań i ich kształtem sprawował autor niniejszego raportu.

Badania przebiegły bez zakłóceń. Ankieterzy nie odnotowali żadnych okoliczności, które mogłyby wpływać na rzetelność uzyskiwanych danych.

2.2. Badane grupy

Ogółem w 2014 r. populacja liczyła 704 osób, uczących się w 12 klasach pierwszych (n=343) oraz w 15 klasach trzecich gimnazjów (n=361). Badaniami objęto wszystkie te klasy, uzyskując wypełnione ankiety od 611 uczniów. W 42 przypadkach ankieterzy spotkali się z odmową udziału w badaniach (34 w klasach pierwszych i 8 w klasach trzecich). Część uczniów była nieuchwytna w trakcie zasadniczych badań. W związku z tym ankieterzy ponownie odwiedzali szkoły, w których była wysoka absencja uczniów. Przyjęto, że jeśli absencja przekraczała 15% stanu klasy, ankieter, za pośrednictwem personelu szkoły, umawiał się na przeprowadzenie badań z nieobecnymi wcześniej uczniami.

Spośród 611 uzyskanych ankiet 8 zostało ocenione jako niewiarygodne. Brano pod uwagę współwystępowanie co najmniej 2 z 5 kryteriów:

- znaczne braki danych (wiele pytań z brakami lub całe strony);
- komentarze, wulgaryzmy lub inne wpisy świadczące o niepoważnym traktowaniu badania;
- odpowiedzi na pytania o picie alkoholu i używanie środków narkotyzujących wskazujące na maksymalne natężenie intoksykacji;
- nietypowy sposób wypełniania ankiety – np. we „wzorki”;
- sprzeczności w odpowiedziach na różne pytania ankiety o podobnym zakresie przedmiotowym.

W efekcie analizowano dane od 603 uczniów, w tym 296 z klas pierwszych oraz 307 z klas trzecich. Oznacza to, że analizy statystyczne objęły 86% populacji (tabela 1).

W 2014 roku odsetek chłopców wyniósł 46,2% (47,1 i 45,2%)a dziewcząt 53,8% , przy czym 3 osoby nie oznaczyły w ankiecie swojej płci. Uczniowie starsi (prawdopodobnie drugoroczni) stanowili w 2014 roku 5% badanej grupy (3 i 7% w zależności od poziomu klasy).

Tabela 1
Liczebności grup osób badanych w kolejnych edycjach badań

		Rok badania i poziom klas															
		2001[1]			**2005**			**2010**			**2012**			**2014**			
		I	III	Razem	I	III	Razem	I	III	Razem	I	III	Raz	I	III	R	
Liczba klas	W populacji	21	23	44	19	18	37	12	15	27	14	12	26	12	15	27	
	W próbie	21	21	42	19	18	37	12	15	27	14	12	26	12	15	27	
Liczba uczniów	**W populacji [2]**	**556**	**585**	**1141**	**502**	**481**	**983**	**337**	**376**	**713**	**357**	**319**	**676**	**343**	**361**	**704**	
	Oddane ankiety	465	510	975	455	428	883	295	323	618	327	300	627	298	313	611	
	Oddane wiary-godne ankiety	**460**	**503**	**963**	**452**	**426**	**878**	**293**	**322**	**615**	**321**	**294**	**615**	**296**	**307**	**603**	
	Oddane wiarygodne ankiety w stos. do liczebności populacji	83%	86%	84%	90%	89%	89%	87%	86%	86%	90%	92%	91%	86%	85%	86%	

[1] w 2001 r. badano jeszcze grupę uczniów klas II ze szkół ponadgimnazjalnych starego typu; dane na ten temat pominięto.
[2] dane z dzienników lekcyjnych zebrane przez ankieterów

2.3. Narzędzia i wskaźniki

2.3.1. Pochodzenie pytań ankietowych

Pierwszą część ankiety wykorzystywanej w badaniach iławskich stanowił kwestionariusz używany w tzw. badaniach mokotowskich (3, 12, 13, 18, 19, 20). W jego skład wchodzą dwie bardzo krótkie, jednostronicowe ankiety:

- "NAN" dotycząca kontaktów młodzieży ze środkami psychoaktywnymi;
- "PIWO-WINO- WÓDKA", która jest poświęcona charakterystyce ostatniego przypadku picia alkoholu (21).

Źródła pozostałych pytań ankietowych:

- cztery pytania dotyczące „dopalaczy” - opracowanie własne na podstawie pytań stosowanych przez CBOS (9);
- pytania o częstość upijania się w ostatnim miesiącu (wskaźnik subiektywny) oraz łatwość zakupu alkoholu i narkotyków (marihuany lub haszyszu) - zaczerpnięto z kwestionariusza ESPAD (16),
- inne zachowania ryzykowne młodzieży – pytania opracowano na podstawie kanadyjskich badań zdrowia nastolatków „Ontario Study” (14) oraz badań nad agresją elektroniczną J. Pyżalskiego (15),
- pytania składające się na wskaźniki czynników ryzyka/ chroniących wobec zachowań ryzykownych: o religijność - opracowanie własne na podstawie „Monitoring the Future” (11), więź ze szkołą, radzenie sobie z nauką oraz wsparcie ze strony rodziców - z kwestionariusza „Ty i zdrowie” (8).

2.3.2. Wskaźniki

W odpowiedzi na pytania ankietowe badani z reguły wybierali jedną z kilku możliwych kategorii odpowiedzi, określających częstość (lub intensywność) określonych zachowań.

Picie alkoholu. Odpowiedzi na pytania z kwestionariusza "PIWO-WINO- WÓDKA" pozwalały na analizę szeregu wskaźników picia alkoholu, np. *w całym życiu, ostatnim roku* a także na analizę popularności poszczególnych rodzajów napojów alkoholowych: piwa, wina i wódki. Miarą częstego picia alkoholu było *picie w ciągu 30 dni poprzedzających badanie*. Jest to jedna z podstawowych miar rozpowszechnienia picia alkoholu wśród młodzieży.

Wykorzystano dwa wskaźniki mówiące o *upijaniu się: „subiektywny” i „obiektywny”. Wskaźnik subiektywny* mówił o upiciu się według własnej oceny badanych i powstał na podstawie pytania: „Ile razy (jeśli w ogóle) zdarzyło Ci się upić napojem alkoholowym .... w ciągu ostatnich 30 dni?”. Wskaźnikiem *obiektywnym upijania się* było wypicie w ciągu 30 dni poprzedzających badanie, w przeliczeniu, 60 gramów lub więcej 100% alkoholu (10). Ilość taka odpowiada w przybliżeniu co najmniej:

trzem butelkom piwa, trzem lampkom wina oraz trzem dużym kieliszkom wódki. Wskaźnik ten jest podobny do *„binge drinking”,* zmiennej analizowanej w badaniach ESPAD (17), określającej wypicie 5 lub więcej drinków przy jednej okazji w okresie 30 dni poprzedzających badanie (1 drink = 10-12g spirytusu).

***Używanie środków narkotyzujących*.** Głównym wskaźnikiem w tym obszarze było deklarowane przez badanych używanie bądź nieużywanie środków narkotyzujących w ciągu ostatniego roku. Miarą częstego używania tych środków było sięganie po nie kilkanaście razy lub więcej w ciągu ostatniego roku.

Używanie dopalaczy. Wskaźniki opisujące kontakt z *dopalaczami* były dychotomiczne, obejmowały odpowiedzi „tak” lub „nie” na następujące cztery pytania:

1*/ „Dopalacze” lub „smarty” to substancje działające na psychikę, sprzedawane w specjalnych sklepach lub przez Internet. Czy w ciągu ostatnich <u>12 MIESIĘCY</u> zdarzyło się, że byłeś/aś w towarzystwie młodzieżowym, w którym używało się „dopalaczy”?*

2/ Czy w ciągu ostatnich <u>12 MIESIĘCY</u> używałeś/aś „dopalaczy”?

3/ Czy byłeś/aś kiedykolwiek w sklepie z „dopalaczami”?

4/ Czy kiedykolwiek kupowałeś „dopalacze”?

Używanie leków uspokajających i nasennych. Dychotomiczny wskaźnik obejmował używanie (bądź nie) tych substancji przynajmniej raz w ciągu ostatniego roku.

Palenie papierosów. Odpowiedzi uczniów na pytanie: „Czy palisz papierosy?” były podstawą do skonstruowania dwu wskaźników: pierwszy określał czy badani *w ogóle* palą papierosy, drugi – pozwalał na identyfikowanie grupy osób palących papierosy *codziennie*.

Nadużywanie substancji psychoaktywnych. Ten złożony wskaźnik obejmował występowanie co najmniej jednego zachowania z następujących: używanie środków narkotyzujących w ostatnim roku,

upijanie się (ost. 30 dni wskaźnik subiektywny), codzienne palenie papierosów lub używanie w ostatnim roku dopalaczy.

Inne zachowania problemowe młodzieży. *Aktywny udział w przemocy wobec innych* na terenie szkoły obejmował występowanie, w ciągu roku poprzedzającego badanie, regularnego udziału w przemocy fizycznej lub psychicznej wobec innych (1 x na tydzień lub częściej). Ta ostatnia definiowana była w ankiecie następująco: „przemoc psychiczna ma miejsce wtedy, gdy jedna lub więcej osób dokucza, obraża lub niepokoi celowo słabszą osobę" (14).

Udział w cyber-przemocy badano w odniesieniu do zjawiska określanego jako *„uporczywe nękanie"* (*ang. stalking*), definiowane jako uporczywe, złośliwe nękanie mogące wywołać poczucie zagrożenia (15). Dychotomiczny wskaźnik powstał na podstawie pytania*: "Czy zdarzyło Ci się samemu lub w grupie przez dłuższy czas, regularnie nękać kolegę/koleżankę korzystając z Internetu lub telefonów komórkowych, w taki sposób, że trudno mu było się obronić?* W obu powyższych obszarach pytano nie tylko o bycie sprawcą przemocy ale i o bycie jej ofiarą.

Badanych pytano także o celowe *uderzenie lub uszkodzenie kogoś* w okresie ostatniego roku (odpowiedzi: „tak" lub „nie").

Wykroczenia – analizowano występowanie (bądź nie) pięciu zachowań w ostatnim roku: branie samochodu na przejażdżkę bez zgody właściciela, niszczenie (celowo) czyjejś własności, handel narkotykami, drobne kradzieże, ucieczki z domu (14).

Hazard – korzystanie w ostatnim roku z co najmniej jednej z form hazardu: automaty, LOTTO lub inne loterie, zakłady bukmacherskie, gra na pieniądze, udział w konkursach opłacany telefonicznie, inne formy.

Problemy z powodu hazardu, gier lub korzystania z komputera – pytania na ten temat obejmowały okres 12 miesięcy w przypadku hazardu oraz 30 dni – w przypadku pytań o problemy z powodu zajmowania się grami lub korzystania z komputera. Odpowiedzi - tak/ nie, konstrukcja pytań była analogiczna, oto przykład: *„W ciągu w ostatnich 30 dni, czy ZAJMOWANIE SIĘ GRAMI było przyczyną jakichkolwiek Twoich kłopotów, jak na przykład brak czasu na ważne sprawy, sprzeczki w domu, problemy w szkole, problemy z odrabianiem na czas prac domowych, rozdrażnienie, zły nastrój, itp.?"*

Analizowano także trzy złożone wskaźniki zachowań problemowych:

- sprawstwo przemocy – obejmowało wystąpienie jakiejkolwiek spośród analizowanych w badaniach form przemocy;
- wykroczenia ogółem – obejmowały wystąpienie jakiejkolwiek formy spośród pięciu rodzajów analizowanych wykroczeń;
- inne problemy behawioralne – dotyczyły potwierdzenia przez badanych doświadczania problemów z powodu gier, hazardu bądź korzystania z komputera.

Czynniki związane z występowaniem zachowań ryzykownych. Główną miarą *dostępności substancji psychoaktywnych* (a jednocześnie wskaźnikiem negatywnych wpływów rówieśniczych) było uczestniczenie w ciągu ostatniego roku w spotkaniach towarzyskich, w czasie których pito alkohol, używano środków narkotyzujących lub dopalaczy. W zakresie dostępności analizowano także odpowiedzi na dwa pytania zaczerpnięte z kwestionariusza ESPAD (16):

1/ „Na ile łatwo mógłbyś kupić alkohol..., gdybyś tego chciał?" z pięcioma kategoriami odpowiedzi od "bardzo łatwo" do „bardzo trudno",

2/ „W których miejscach z niżej podanych mógłbyś łatwo kupić marihuanę lub haszysz...?"

Na podstawie powyższych pytań skonstruowano dwa dychotomiczne wskaźniki, z których jeden mówił o łatwej dostępności alkoholu w ocenie badanych, a drugi – marihuany (znajomość przynajmniej jednego miejsca, gdzie można dokonać zakupu).

Wsparcie i kontrola rodzicielska

Skala opisująca wsparcie rodzicielskie składała się z 4 pytań dotyczących: oceny bliskości z rodziną, częstości okazywania przez rodziców zainteresowania odczuciami i poglądami dziecka, częstości podejmowania rozmów z mamą i ojcem w sprawie własnych problemów oraz kontroli spędzania wolnego czasu. Zakres wartości skali od 0 do 12 pkt, alpha Cronbacha = 0,778.

Więź ze szkołą

Skalę więzi ze szkołą tworzyło siedem pytań opisujących poczucie więzi ze szkołą i rówieśnikami ze szkoły, poczucie bezpieczeństwa w szkole, spostrzegane wsparcie ze strony nauczycieli i wychowawcy oraz ocenę, na ile interesujące są zajęcia szkolne. Zakres wartości skali od 0 do 21 pkt., alpha Cronbacha = 0,761.

Wskaźniki codziennej aktywności w czasie wolnym

- gry (1 godzina lub więcej dziennie vs. mniej niż 1 godzina dziennie)
- e-kontakty (telefony, maile, czat, portale społecznościowe, itp., 3 godziny lub więcej dziennie)
- oglądanie filmów/ programów w TV, DVD lub Internecie (1 godzina lub więcej dziennie)
- przeglądanie Internetu, ściąganie filmów, muzyki, itp. (1 godzina lub więcej dziennie)
- odrabianie lekcji (1 godzina lub więcej dziennie)
- spędzanie czasu poza domem, na podwórku, osiedlu lub „na mieście” (3 godziny lub więcej dziennie)

Pozostałe wskaźniki

- *religijność* – wysoka religijność oznaczała regularne chodzenie do kościoła, co najmniej raz w miesiącu i jednocześnie przypisywanie wierze istotnej wagi w swoim życiu;
- *wyniki w nauce* - *w*skaźnikiem dobrych osiągnięć szkolnych była subiektywna ocena badanych, że radzą sobie z nauką lepiej, niż średnio inni koledzy z klasy;
- *palenie papierosów przez rodziców* – 5 kategorii odpowiedzi, dychotomizowane według mediany: niepalący vs. pozostałe odpowiedzi;
- zmienne demograficzne: *płeć i poziom klasy.*

2.4. Analizy statystyczne

Wskaźniki procentowe obliczano odnosząc liczbę osób udzielających określonej odpowiedzi do całkowitej liczebności badanej grupy (lub podgrupy) osób badanych. W celu porównania wartości wskaźników ze względu na płeć oraz rok badania (porównania z poprzednią edycją badań) stosowano proste testy chi-kwadrat (tabele 2 x 2).

W celu analizy czynników mających znaczenie dla występowania różnych zachowań ryzykownych stosowano krokowe regresje logistyczne. W regresji tej zmienne wyjaśniające włączane są do równania regresji tylko wtedy, jeśli zwiększa to moc predykcyjną modelu, a kryterium stanowi istotność obliczanej wartości statystyki Walda.

3. WYNIKI

3.1. Palenie papierosów

Uwidoczniły się pewne symptomy ograniczenia rozpowszechnienia używania tytoniu w ostatnim roku, zarówno w klasach pierwszych, jak i w trzecich. Spadki te sięgają 5% w obu grupach wiekowych. W 2014 roku paliło papierosy 6% pierwszoklasistów i 26,4 % trzecioklasistów. Wśród starszych dziewcząt wskaźnik ten obniżył się istotnie z 42 do 28%.

Tabela 2
Zmiany w rozpowszechnieniu palenia papierosów.

	Palenie papierosów...									
	przynajmniej kilka razy w ostatnim roku					codziennie				
Klasy I	**2001**	**2005**	**2010**	**2012**	**2014**	**2001**	**2005**	**2010**	**2012**	**2014**
Chłopcy	25,8	15,9**	19,5	11,8	3,6**	6,4	4,2	2,0	2,6	0
Dziewczęta	20,1	10,1**	25,2***	9,6***	9,6	4,2	1,3*	2,1	1,2	1,9
Razem	23,4	13,3***	22,5***	10,6***	6,8#	5,7	2,7*	2,0	1,9	1
Klasy III										
Chłopcy	31,9	15,5#***	30,6#**	20,5###** *	23,9	16,7	5,7***	14,0*	11,0	9,4
Dziewczęta	35,7	26,3 *	44,7***	42,1	28,1**	14,0	8,9	16,1*	13,1	13,2
Razem	34,1	21,8***	37,3***	31,0	26,4	15,7	8,0***	14,9**	11,9	11,7

*** - p<0,001; ** - p<0,01; * - p<0,05; poziom istotności dla wartości testu chi^2 - porównanie wskaźników w stosunku do poprzedniej edycji badań (wartości w wierszach);
- p<0,001; ## - p<0,01; #- p<0,05; poziom istotności dla wartości testu chi^2 - porównanie wskaźników dla grup chłopców i dziewcząt dla każdego poziomu klasy i każdej edycji badań z osobna (wartości w kolumnach)

3.2. Picie alkoholu

W klasach pierwszych, pomiędzy 2012 a 2014 rokiem, wartości wskaźników opisujących picie alkoholu: kiedykolwiek w życiu, w ostatnim roku i 30 dniach poprzedzających badanie, pozostały zasadniczo na niezmienionym poziomie. Jedynym wyjątkiem był znaczący spadek odsetka pijących alkohol kiedykolwiek w życiu wśród chłopców, z 47 na 33%.

Z kolei w klasach trzecich odnotowano istotne statystycznie spadki w ostatnim okresie wszystkich wskaźników częstości picia alkoholu: kiedykolwiek w życiu, w ostatnim roku i 30 dniach poprzedzających badanie, w całej badanej podgrupie wiekowej oraz wśród dziewcząt. Przy tym wskaźnik picia w ostatnich 30 dniach spadł z 51% w 2012 roku do 34% w 2014 roku. Wskaźnik ten osiągnął historyczne minimum i był najniższy od początku pomiarów, tzn. od 2001 roku. Towarzyszyły temu znaczące spadki wskaźników opisujących picie w ostatnich 30 dniach piwa, wina i wódki wśród trzecioklasistów (tab. 5 i 6). Z kolei wśród młodszych uczniów, w okresie 2012 – 2014, wskaźniki te nie zmieniły się znacząco.

Tabela 3
Zmiany w zakresie podstawowych wskaźników picia alkoholu.

	Odsetki uczniów, którzy pili alkohol...									
	kiedykolwiek w życiu					w okresie 12 miesięcy poprzedzających badanie				
Klasy I	**2001**	**2005**	**2010**	**2012**	**2014**	**2001**	**2005**	**2010**	**2012**	**2014**
Chłopcy	72,1 #	65,0 ###	57,7	46,7*	33,1*	60,1	45,8**	43,0	32,2*	23,7
Dziewczęta	64,0	50,4**	57,3	37,7***	39,1	52,3	37,7**	41,3	25,7**	26,3
Razem	68.7	56,9***	57,7	41,7***	36,1	56,7	41,4***	42,3	28,7***	25
Klasy III										
Chłopcy	91,4 #	85,1*	81,5	86,3	77,5	85,2 ##	77,0*	75,2	74,0	72,5
Dziewczęta	84,7	88,1	83,9	86,9	74,3**	74,5	73,7	79,5	82,1	65,9***
Razem	88,3	86,9	82,9	86,1	75,9**	80,3	75,4	77,6	77,6	69,1*

*** - p<0,001; ** - p<0,01; * - p<0,05; poziom istotności dla wartości testu chi^2 - porównanie wskaźników w stosunku do poprzedniej edycji badań (wartości w wierszach);
- p<0,001; ## - p<0,01; #- p<0,05; poziom istotności dla wartości testu chi2 - porównanie wskaźników dla grup chłopców i dziewcząt dla każdego poziomu klasy i każdej edycji badań z osobna (wartości w kolumnach)

Tabela 4
Zmiany w zakresie podstawowych wskaźników picia alkoholu – cd.

	Odsetki uczniów, którzy pili alkohol w okresie 30 dni poprzedzających badanie				
Klasy I	**2001**	**2005**	**2010**	**2012**	**2014**
Chłopcy	27,9 ##	21,5 #	18.8	11,8	10,8
Dziewczęta	17,3	14,0	26,6**	9,6***	10,3
Razem	22,6	17,7	22,5	10,6***	10,5
Klasy III					
Chłopcy	44,7	50,6 #	50,3	45,2#	34,8
Dziewczęta	40,9	34,7	53,4***	57,9	32,3***
Razem	42,9	41,5	52,2**	51	33,6***

Tabela 5
Popularność picia poszczególnych rodzajów napojów alkoholowych
.

	Odsetki uczniów, którzy w okresie 30 dni poprzedzających badanie pili:									
	PIWO					WINO				
Klasy I	**2001**	**2005**	**2010**	**2012**	**2014**	**2001**	**2005**	**2010**	**2012**	**2014**
Chłopcy	22,3##	19,2#	14,8	8,6	8,6	16,3#	9,3*	5,4	3,9	5
Dziewczęta	11,7	11,4	23,1**	4,8***	8,3	9,8	4,8*	10,5*	4,8*	3,8
Razem	17,0	15,3	18,8	6,5***	8,4	13,3	6,9***	7,8	4,4	4,4
Klasy III										
Chłopcy	38,9	47,7###	44,6	39,7#	28,3*	17,9	21,3#	17,2	19,2	10,1*
Dziewczęta	35,3	30,1	46,6***	51,0	27,5***	20,9	13,1*	21,1*	23,4	10,2**
Razem	37,2	37,8	45,7*	45,2	28***	19,9	16,2	18,9	21,1	10,1***

*** - p<0,001; ** - p<0,01; * - p<0,05; poziom istotności dla wartości testu chi² · porównanie wskaźników w stosunku do poprzedniej edycji badań (wartości w wierszach);
- p<0,001; ## - p<0,01; #- p<0,05; poziom istotności dla wartości testu chi² - porównanie wskaźników dla grup chłopców i dziewcząt dla każdego poziomu klasy i każdej edycji badań z osobna (wartości w kolumnach)

Tabela 6
Popularność picia poszczególnych rodzajów napojów alkoholowych - cd

	Odsetki uczniów, którzy w okresie 30 dni poprzedzających badanie pili WÓDKĘ				
Klasy I	**2001**	**2005**	**2010**	**2012**	**2014**
Chłopcy	12,0##	7,5##	6,7	2,0*	4,3
Dziewczęta	5,1	1,8*	7,0**	4,2	5,8
Razem	8,5	4,4*	6,8	3,1*	5,1
Klasy III					
Chłopcy	18,7	21,3	24,2	19,9	18,8
Dziewczęta	14,5	16,1	25,5*	28,3	15,6**
Razem	16,7	17,8	25,2*	23,8	17,3*

W młodszych klasach wskaźniki upijania się pozostały na niezmienionym, niskim poziomie i wynosiły w 2014 roku: 5,4% upijających się według wskaźnika „subiektywnego" i 3% według wskaźnika „obiektywnego" (tabela 7). W klasach trzecich wartości wskaźników opisujących upijanie się istotnie spadły: wskaźnik subiektywny obniżył się z 32% w 2012 roku do 21% w 2014 roku, a wskaźnik obiektywny spadł z 27% do 15% w 2014 roku.

Tabela 7
Zmiany w upijaniu się

	Wskaźniki nadużywania alkoholu w ostatnich 30 dniach									
	Wskaźnik obiektywny – *„Binge drinking"* (ok. 5 standardowych drinków 10-12g)					Wskaźnik subiektywny - upicie się według własnej oceny				
Klasy I	**2001**	**2005**	**2010**	**2012**	**2014**	**2001**	**2005**	**2010**	**2012**	**2014**
Chłopcy	11,2 #	9,3 ###	6,0	1,3*	2,2	16,3	14,5	12,8	5,9*	5
Dziewczęta	5,6	2,2	4,2	2,4	3,8	13,1	8,8	14,7	4,2***	5,8
Razem	8,3	5,5	5,1	1,9*	3	14,3	11,7	13,7	5,0***	5,4
Klasy III										
Chłopcy	26,5 ###	26,4 ###	31,8	24,0	18,8	29,2 #	27,6	33,8	27,4#	25,4
Dziewczęta	13,6	12,3	24,8***	30,3	11,4***	20,0	24,6	31,1	37,9	17,4***
Razem	20,7	18,1	28,0***	26,9	15***	25,0	26,3	32,6	32,3	21,2**

*** - p<0,001; ** - p<0,01; * - p<0,05; poziom istotności dla wartości testu chi^2 - porównanie wskaźników w stosunku do poprzedniej edycji badań (wartości w wierszach);
- p<0,001; ## - p<0,01; #- p<0,05; poziom istotności dla wartości testu chi^2 - porównanie wskaźników dla grup chłopców i dziewcząt dla każdego poziomu klasy i każdej edycji badań z osobna (wartości w kolumnach)

3.3. Dostępność alkoholu

W obu grupach wiekowych, w okresie 2012 – 2014, istotnie ograniczyło się uczestniczenie w spotkaniach towarzyskich z rówieśnikami pijącymi alkohol. W młodszych klasach wskaźnik ten spadł z 34 do 23%, a w starszych klasach - z 79 do 66%.

W przypadku drugiego wskaźnika, opisującego łatwość zakupu alkoholu przez nieletnich badanych, także odnotowano spadki. Wśród młodszych chłopców w ostatnich dwu latach spadły odsetki uczniów, z 43% do 30%, oceniających, że łatwo mogliby kupić alkohol, gdyby tylko chcieli. Wskaźnik ten obniżył się także wśród starszych dziewcząt – z 63 do 50% (tabela 8).

Tabela 8
Zmiany w dostępności alkoholu

	Wskaźniki dostępności alkoholu									
	Na ile łatwo mógłbyś kupić alkohol? (odpowiedzi: łatwo lub bardzo łatwo)					Uczestniczenie w ostatnim roku w spotkaniach towarzyskich, podczas których pito alkohol				
Klasy I	**2001**	**2005**	**2010**	**2012**	**2014**	**2001**	**2005**	**2010**	**2012**	**2014**
Chłopcy	57,5 ##	56,5 ###	45,6*	43,4## #	29,5*	48,1	49,5 ##	34,9 ##**	32,2	20,9*
Dziewczęta	43,9	37,3	37,1	26,3*	32,1	45,8	36,8	53,1**	35,3**	25*
Razem	50,4	46,5	41,3	34,6	30,7	46,7	42,7	43,7	33,6*	23**
Klasy III										
Chłopcy	67,7	69,0	66,9	65,8	66,7	78,6	78,7	73,2	76,0	65,9
Dziewczęta	62,1	66,5	58,4	62,8	49,7*	74,5	84,3**	78,9	82,1	65,9***
Razem	64,8	67,6	62,4	64,3	57,3 ##	76,9	82,2*	76,1*	78,9	66,1***

*** - p<0,001; ** - p<0,01; * - p<0,05; poziom istotności dla wartości testu chi^2 - porównanie wskaźników w stosunku do poprzedniej edycji badań (wartości w wierszach);
- p<0,001; ## - p<0,01; # - p<0,05; poziom istotności dla wartości testu chi^2 - porównanie wskaźników dla grup chłopców i dziewcząt dla każdego poziomu klasy i każdej edycji badań z osobna (wartości w kolumnach)

3.4. Używanie środków narkotyzujących

W klasach pierwszych, w 2014 roku, jedynie kilka osób potwierdziło w ankiecie, że używało środków narkotyzujących w ciągu roku poprzedzającego badanie (3%). Podobnie było dwa lata wcześniej, kiedy 3,7 % pierwszoklasistów sięgało po takie środki (tabela 9).

Tabela 9
Zmiany w rozpowszechnieniu używania środków narkotyzujących.

	Używanie środków narkotyzujących w ostatnim roku									
	Przynajmniej raz					Kilkanaście razy i więcej				
Klasy I	**2001**	**2005**	**2010**	**2012**	**2014**	**2001**	**2005**	**2010**	**2012**	**2014**
Chłopcy	8,6 #	3,3 #*	5,4	2,6	4,3	2,6	1,4	0,0	0,7	0,7
Dziewczęta	3,7	0,4*	2,8	4,8	1,9	0,5	0,0	0,0	1,2	0,6
Razem	6,5	2,0***	4,1	3,7	3	1,7	0,7	0,0	0,9	0,7
Klasy III										
Chłopcy	21,4 ##	10,9**	25,5***	28,8	24,6	5,4	1,1*	10,8#***	6,2	7,2
Dziewczęta	12,3	9,3	20,5**	23,4	18	4,3	0,8*	5,0*	4,1	3,6
Razem	17,9	10,3***	22,7***	26,2	21,2	5,4	1,4***	7,8***	5,1	5,2

*** - p<0,001; ** - p<0,01; * - p<0,05; poziom istotności dla wartości testu chi² - porównanie wskaźników w stosunku do poprzedniej edycji badań (wartości w wierszach);
- p<0,001; ## - p<0,01; #- p<0,05; poziom istotności dla wartości testu chi² - porównanie wskaźników dla grup chłopców i dziewcząt dla każdego poziomu klasy i każdej edycji badań z osobna (wartości w kolumnach)

W 2014 roku, wśród uczniów klas trzecich, odnotowano około pięcioprocentowy spadek rozpowszechnienia używania środków narkotyzujących: wśród dziewcząt, chłopców i w całej grupie wiekowej – 26 do 21%. Warto zaznaczyć, że to pierwszy spadek po okresie wzrostu wskaźników używania, jaki obserwowano pomiędzy 2005 a 2012 rokiem.

3.5. Dostępność środków narkotyzujących

W obu grupach wiekowych wskaźniki dostępności środków narkotyzujących pomiędzy 2012 a 2014 rokiem pozostawały na niezmienionym statystycznie poziomie. Bardziej szczegółowe analizy, uwzględniające płeć badanych, uwidoczniły znaczący spadek odsetek chłopców z pierwszych klas gimnazjalnych oceniających, że łatwo mogliby kupić marihuanę: z 31% w 2012 roku do 19% w 2014 roku (tabela 10).

Tabela 10

Zmiany w dostępności środków narkotyzujących

	Wskaźniki dostępności narkotyków									
	W których miejscach mógłbyś łatwo kupić marihuanę lub haszysz….? (odpowiedzi: wymieniane różne miejsca)					Uczestniczenie w ostatnim roku w spotkaniach towarzyskich, podczas których używano środków narkotyzujących				
Klasy I	**2001**	**2005**	**2010**	**2012**	**2014**	**2001**	**2005**	**2010**	**2012**	**2014**
Chłopcy	34,4	27,9 ##	31,5	30,9#	18,7*	18,9	9,3**	10,1	13,2	7,9
Dziewczęta	33,5	17,6***	32,9***	18,6**	23,1	14,0	5,3**	11,9*	12,0	9
Razem	33,5	22,7***	32,1**	24,3*	20,9	16,7	7,3***	10,9	12,5	8,4
Klasy III										
Chłopcy	57,3	33,9***	43,9	33,6	42	38,1	25,3**	38,2*	39,0	39,9
Dziewczęta	50,2	32,2***	45,3**	40,7	41,9	34,9	25,8*	37,9*	37,2	29,9
Razem	54,2	33,3***	44,1**	36,7	42,3	37,0	26,3***	37,6***	38,1	34,9

*** - p<0,001; ** - p<0,01; * - p<0,05; poziom istotności dla wartości testu chi^2 - porównanie wskaźników w stosunku do poprzedniej edycji badań (wartości w wierszach);

- p<0,001; ## - p<0,01; #- p<0,05; poziom istotności dla wartości testu chi^2 - porównanie wskaźników dla grup chłopców i dziewcząt dla każdego poziomu klasy i każdej edycji badań z osobna (wartości w kolumnach)

3.6. Dopalacze

Oddzielnie analizowano zjawisko używania przez młodzież tak zwanych „dopalaczy" (tabela 11). W klasach pierwszych wskaźnik używania w ostatnim roku wyniósł 1% i był podobny jak dwa lata wcześniej, w 2012 roku (0,6%). W klasach trzecich natomiast odnotowano istotny wzrost rozpowszechnienia używania dopalaczy, ale tylko wśród dziewcząt. O ile w 2012 roku żadna z dziewcząt nie potwierdziła używania dopalaczy, to w 2014 roku używało dopalaczy ponad 5% dziewcząt. W efekcie wzrósł także, choć nieznacznie, wskaźnik używania dla całej, starszej wiekowo grupy: z 2,4% do 5,2% w 2014 roku.

Tabela 11
Dopalacze

	Dopalacze											
	Używanie dopalaczy ostatni rok			Towarzystwo używających - ostatni rok			Byli w sklepie – w życiu			Kupowali – w życiu		
Klasy I	**2010**	**2012**	**2014**	**2010**	**2012**	**2014**	**2010**	**2012**	**2014**	**2010**	**2012**	**2014**
Chłopcy	6,0	0,7	0,7	15,4	8,6	2,2*	14,1	8.6	5,8	4,0	3,9	0,7
Dziewczęta	4,2	0,6	1,3	13,3	5,4	4,5	9,1	3,6	2,6	2,1	0,6	1,3
Razem	5,1	0,6***	1	14,3	6,9**	3,4	11,6	5,9*	4,1	3,1	2,2	1
Klasy III												
Chłopcy	17,2	4,8$^{\#}$	5,1	33,8	6,8	6,5	27,4	15,8	10,9	14,0$^{\#\#}$	6,8	3,6
Dziewczęta	11,2	0	5,4**	37,3	9,0	16,2	19,3	9,0	6,6	5,0	0	1,8
Razem	14,0	2,4***	5,2	35,1	7,8***	12,1 ##	23,0	12,2***	8,5	9,3	3,4**	2,6

*** - p<0,001; ** - p<0,01; * - p<0,05; poziom istotności dla wartości testu chi^2 - porównanie wskaźników w stosunku do poprzedniej edycji badań (wartości w wierszach);
- p<0,001; ## - p<0,01; # - p<0,05; poziom istotności dla wartości testu chi^2 - porównanie wskaźników dla grup chłopców i dziewcząt dla każdego poziomu klasy i każdej edycji badań z osobna (wartości w kolumnach)

W 2014 roku jedynie 3% pierwszoklasistów uczestniczyło w spotkaniach towarzyskich, podczas których używano dopalaczy i w tym zakresie zaobserwowano istotne statystycznie tendencje spadkowe wskaźnika wśród chłopców. Z kolei wśród trzecioklasistów uwidoczniły się pewne tendencje wzrostowe tego wskaźnika, ale jedynie wśród dziewcząt. Wskaźnik wzrósł w tej grupie z 9 % w 2012 roku do 16% w 2014 roku, choć nie był to wzrost znaczący statystycznie.

Nie odnotowano istotnych zmian wskaźników dotyczących zakupu dopalaczy w sklepie czy np. poprzez Internet. Bardzo niewielka część młodszych i starszych uczniów potwierdziła, że kiedykolwiek w życiu dokonała zakupu dopalaczy (odpowiednio 1% i 2,6%). Kiedykolwiek w życiu w sklepie z dopalaczami było odpowiednio 4% i 9% młodszych i starszych uczniów.

3.7. Używanie leków uspokajających i nasennych

Rozpowszechnienie używania leków uspokajających i nasennych nie zmieniło się znacząco w ostatnim czasie i pozostawało na poziomie ok. 4% w młodszych klasach i 13% w klasach starszych

(tabela 12). W obu grupach wiekowych nieco częściej sięgały po leki dziewczęta niż chłopcy.

Tabela 12
Zmiany w rozpowszechnieniu używania leków uspokajających i nasennych

	Używanie leków uspokajających lub nasennych przynajmniej raz w ostatnim roku				
Klasy I	**2001**	**2005**	**2010**	**2012**	**2014**
Chłopcy	7,3	8,5	3,4$^{\#\#*}$	2,6$^{\#}$	2,9
Dziewczęta	9,8	7,5	12,6	9,0	5,8
Razem	8,3	8,0	7,8	5,9	4,4
Klasy III					
Chłopcy	6,2$^{\#}$	5,2	5,7$^{\#\#\#}$	6,2$^{\#}$	6,5
Dziewczęta	12,8	10,2	21,7***	13,8	18,0
Razem	9,4	8,2	13,7*	9,9	13,0 ##

*** - p<0,001; ** - p<0,01; * - p<0,05; poziom istotności dla wartości testu chi^2 - porównanie wskaźników w stosunku do poprzedniej edycji badań (wartości w wierszach);
$^{\#\#\#}$ - p<0,001; $^{\#\#}$ - p<0,01; $^{\#}$- p<0,05; poziom istotności dla wartości testu chi^2 - porównanie wskaźników dla grup chłopców i dziewcząt dla każdego poziomu klasy i każdej edycji badań z osobna (wartości w kolumnach)

3.8. Inne zachowania problemowe młodzieży

Szerszy zakres zachowań ryzykownych młodzieży iławskiej zaczęto badać dopiero od 2010 roku (6). W związku z tym omawiane poniżej zmiany w czasie dotyczą trzech pomiarów i okresu czterech lat.

Odsetki sprawców przemocy w jakiejkolwiek formie nie zmieniły się znacząco w okresie pomiędzy 2012 a 2014 rokiem i wynosiły 29% wśród młodszych uczniów oraz 43% wśród uczniów starszych (tabela 13). Dokładniejsze analizy wykazały istotny statystycznie wzrost odsetka starszych uczniów, wykazujących przemoc w szkole wobec innych: z 8% w 2012 roku do 17% w 2014. Przy tym liczbowe wzrosty wskaźnika odnotowano zarówno wśród dziewcząt jak i wśród chłopców.

Tabela 13
Przemoc w szkole i poza nią

	Sprawcy przemocy											
	Sprawcy przemocy ogółem			Uderzenie lub uszkodzenie kogoś celowo (ost. rok)			Częsta przemoc w szkole - sprawcy (ost. rok)			Uporczywe nękanie- sprawcy (w życiu)		
Klasy I	**2010**	**2012**	**2014**	**2010**	**2012**	**2014**	**2010**	**2012**	**2014**	**2010**	**2012**	**2014**
Chłopcy	41,6	40,1$^{\#\#\#}$	37,4	36,2	28,9$^{\#\#}$	30,9	12,1	13,2$^{\#}$	7,9	8,7$^{\#}$	13,2	10,8
Dziewczęta	39,2	22,2***	21,8	28,0	15,0**	12,8	6,3	5,4	3,8	17,5	9,6*	14,7
Razem	40,3	30,5*	29,4 ##	32,1	21,5**	21,6 ###	9,2	9,0	5,7	13,0	11,2	12,8
Klasy III												
Chłopcy	54,8$^{\#}$	43,8*	53,6	41,4	34,9$^{\#}$	41,3	17,8$^{\#\#\#}$	10,3	23,9**	19,7	14,4	17,4
Dziewczęta	41,0	37,9	34,1	31,7	23,4**	25,7	5,6	6,2	12	19,9	21,4	15
Razem	47,5	41,2	42,7 ###	36,0	29,3	32,6 ##	11,8	8,2	17,3*** ##	19,9	18,0	16

*** - p<0,001; ** - p<0,01; * - p<0,05; poziom istotności dla wartości testu chi^2 - porównanie wskaźników w stosunku do poprzedniej edycji badań (wartości w wierszach);
- p<0,001; ## - p<0,01; # - p<0,05; poziom istotności dla wartości testu chi^2 - porównanie wskaźników dla grup chłopców i dziewcząt dla każdego poziomu klasy i każdej edycji badań z osobna (wartości w kolumnach)

Tabela 14

Przemoc w szkole i poza nią - cd

	Ofiary przemocy					
	Częsta przemoc w szkole - ofiary (ost. rok)			Uporczywe nękanie - ofiary (w życiu)		
Klasy I	**2010**	**2012**	**2014**	**2010**	**2012**	**2014**
Chłopcy	24,2$^{\#\#}$	26,3$^{\#\#\#}$	12,2**	10,7$^{\#\#}$	15,1	13,7
Dziewczęta	11,9	9,6	10,3	23,8	21,0	18,6
Razem	18,1	17,4	11,1*	17,1	18,1	16,2
Klasy III						
Chłopcy	27,4$^{\#\#\#}$	19,2	27,5	8,9$^{\#\#}$	13,0$^{\#\#\#}$	12,3
Dziewczęta	7,5	12,4	15	21,1	30,3	21
Razem	17,4	15,6	20,5 ##	15,5	21,8*	17,3 ##

Odsetki opisujące ofiary częstej przemocy w szkole w ostatnim roku spadły znacząco w klasach pierwszych, z 17 na 11%. Natomiast w klasach trzecich wzrosły nieznacznie z 16 do 21%. Odsetki ofiar uporczywego nękania pozostały na podobnym poziomie, jak dwa lata wcześniej i wyniosły wśród młodszych uczniów 16%, a wśród starszych – 17%.

Tabela 15
Wykroczenia w ciągu 12 miesięcy poprzedzających badania

	Poszczególne rodzaje analizowanych wykroczeń														
	branie samochodu bez zgody właściciela			wandalizm - niszczenie celowo czyjejś własności			Handel narkotykami			drobne kradzieże			ucieczki z domu		
Klasy I	**2010**	**2012**	**2014**	**2010**	**2012**	**2014**	**2010**	**2012**	**2014**	**2010**	**2012**	**2014**	**2010**	**2012**	**2014**
Chłopcy	2,7	2,0	1,4	17,4	15,8	10,1	2,0	0,7	0,7	24,2	25,7	21,6	14,1	7,2*	5,8
Dziewczęta	1,4	0	0,6	17,5	8,4*	6,4	0,7	1,2	1,3	20,3	22,8	17,9	14,0	10,2	10,3
Razem	2,0	0,9	1	17,4	11,8 *	8,4	1,4	0,9	1	22,2	24,0	19,6	14,3	8,7*	8,1
Klasy III															
Chłopcy	11,5$^{\#\#}$	8,9	2,9*	29,9$^{\#\#}$	19,2 *	18,8	6,4	8,2	6,5	36,3	26,7 $^{\#}$	25,4	14,0	9,6	8,7
Dziewczęta	1,2	0,7	2,4	10,6	17,2	15	4,3	3,4	3	24,2	17,9	21,6	18,0	13,1	14,4
Razem	6,2	4,8	2,6	19,9	18	16,6	5,3	5,8	4,6	29,8	22,1 *	23,1	15,8	11,2	12,1

*** - p<0,001; ** - p<0,01; * - p<0,05; poziom istotności dla wartości testu chi^2 - porównanie wskaźników w stosunku do poprzedniej edycji badań (wartości w wierszach);
$^{\#\#\#}$ - p<0,001; $^{\#\#}$ - p<0,01; $^{\#}$- p<0,05; poziom istotności dla wartości testu chi^2 - porównanie wskaźników dla grup chłopców i dziewcząt dla każdego poziomu klasy i każdej edycji badań z osobna (wartości w kolumnach)

Tabela 16
Wykroczenia w ciągu 12 miesięcy poprzedzających badania - cd

	Wykroczenia ogółem (ostatni rok)		
Klasy I	**2010**	**2012**	**2014**
Chłopcy	34,9	31,6	28,8
Dziewczęta	36,4	30,5	23,1
Razem	35,8	30,8	26
Klasy III			
Chłopcy	54,8$^{\#\#}$	43,2	41,3
Dziewczęta	37,9	34,5	34,1
Razem	45,7	38,4	37,5

Podobnie rozpowszechnione jak przemoc wobec innych okazały się wykroczenia (tabela 16). Brało w nich udział 26% pierwszoklasistów oraz 38% trzecioklasistów i podobne odsetki dziewcząt jak i chłopców. W ciągu dwu lat dzielących dwie ostatnie edycje badań odsetki te nie zmieniły się znacząco.

Spośród różnych form wykroczeń najczęstsze były drobne kradzieże. Cechowały one w 2014 roku 20% młodszych uczniów i 23% starszych. Drugi w zakresie rozpowszechnienia, wandalizm, był udziałem 8% młodszych uczniów oraz 17% starszych uczniów. Ucieczki z domu charakteryzowały odpowiednio 8% i 12% w zależności od grupy wiekowej. Pozostałe analizowane wykroczenia: handel narkotykami i zabór samochodu były udziałem pojedynczych odsetek badanych, nie przekraczających 5%.

Tabela 17
Różne formy hazardu w okresie 12 miesięcy poprzedzających badanie.

	Hazard (w ostatnim roku)											
	Hazard ogółem			automaty do gier hazardowych			LOTTO lub inne loterie			zakłady bukmacherskie		
Klasy I	**2010**	**2012**	**2014**	**2010**	**2012**	**2014**	**2010**	**2012**	**2014**	**2010**	**2012**	**2014**
Chłopcy	59,7	42,8**	35,3	21,5###	13,8###	10,8	47,7	33,6*	23,7	6,7##	4,6##	10,1
Dziewczęta	49,7	38,3*	34,6	6,3	3,6	5,8	40,6	31,7	29,5	0	0	1,3
Razem	54,9	40,2***	34,8	14,0	8,4*	8,1	44,4	32,4**	26,7	3,4	2,2	5,4 ###
Klasy III												
Chłopcy	65,6#	58,9#*	31,9***	28,0##	18,5##*	15,9	43,9	47,3	22,5***	16,6###	8,9##*	10,1
Dziewczęta	51,6	46,2	37,7	13,7	6,9*	18**	38,5	39,3	24,6**	1,2	1,4	2,4
Razem	58,4	52,0	34,9***	20,8	12,6**	16,9	40,7	42,9	23,5***	8,7	5,1	5,9 ##

*** - p<0,001; ** - p<0,01; * - p<0,05; poziom istotności dla wartości testu chi^2 - porównanie wskaźników w stosunku do poprzedniej edycji badań (wartości w wierszach);
- p<0,001; ## - p<0,01; #- p<0,05; poziom istotności dla wartości testu chi^2 - porównanie wskaźników dla grup chłopców i dziewcząt dla każdego poziomu klasy i każdej edycji badań z osobna (wartości w kolumnach)

Tabela 18
Różne formy hazardu w okresie 12 miesięcy poprzedzających badanie.

	Hazard (w ostatnim roku)								
	gra na pieniądze			konkursy w TV opłacane telefonicznie			inne formy		
Klasy I	**2010**	**2012**	**2014**	**2010**	**2012**	**2014**	**2010**	**2012**	**2014**
Chłopcy	18,1##	11,8	10,1	14,1	6,6*	7,2	12,1##	5,9#	9,4
Dziewczęta	7,7	6,6	6,4	16,8	7,8*	5,8	2,8	1,2	1,9
Razem	13,0	9,0	8,1	15,4	7,2***	6,4	7,5	3,4*	5,4 ##
Klasy III									
Chłopcy	19,7#	16,4#	10,1	19,7	8,9**	4,3	13,4#	12,3##	9,4
Dziewczęta	10,6	7,6	7,8	16,8	11,0	6	5,0	3,4	2,4
Razem	15,2	11,9	8,8	18,0	9,9**	5,2*	9,0	7,8	5,5 #

W 2014 roku zajmowało się hazardem ogółem około 35% uczniów w obu grupach wiekowych i był to znacząco mniejszy odsetek w porównaniu z poprzednimi badaniami, szczególnie w starszych klasach (znaczący spadek z 52%). Najbardziej popularną formą hazardu było LOTTO i inne loterie (tabele 17 i 18), w których uczestniczyło w ostatnim roku 27% młodszych uczniów (bez istotnych zmian) oraz 24% starszych (znaczący spadek z 43%). Drugie miejsce w popularności zajęło korzystanie z automatów do gier hazardowych (8% wśród młodszych i 13% wśród starszych).

Uczniowie pytani byli w ankiecie o doświadczanie problemów z powodu hazardu, gier lub nadmiernego korzystania z komputera (tabela 19). Okazało się, że w 2014 roku tego typu problemy dotykały ogółem 22% młodszych uczniów i 34% starszych, podobnie jak w 2012 roku. Jedyna istotna zmiana w okresie dwóch lat to istotny wzrost odsetka chłopców z klas trzecich doświadczających problemów z powodu korzystania z gier, z 18% w 2012 roku do 28% w 2014 roku.

Tabela 19
Problemy z powodu hazardu, gier lub nadmiernego korzystania z komputera

	Problemy z powodu:											
	Problemy ogółem			hazardu (ost. rok)			gier (ost. 30 dni)			korzystania z komputera (ost. 30 dni)		
Klasy I	**2010**	**2012**	**2014**	**2010**	**2012**	**2014**	**2010**	**2012**	**2014**	**2010**	**2012**	**2014**
Chłopcy	30,2	25,7	20,9	5,4	1,3*	1,4	20,8#	20,4	12,9	16,1	15,1	12,2
Dziewczęta	26,6	24,6	22,4	4,2	1,8	1,3	11,2	12,0	10,3	21,0	21,0	19,2
Razem	28,7	24,9	22	4,8	1,6*	1,4	16,0	15,9	11,8	18,8	18,1	16,2
Klasy III												
Chłopcy	40,8	26,7#**	34,1	5,7	3,4	1,4	24,8## #	17,8#	28,3*	26,8	19,2##	18,1
Dziewczęta	32,9	37,9	32,9	3,7	1,4	2,4	8,1	7,6#	7,2	28,6	34,5	29,9
Razem	36,3	32,0	33,6	4,7	2,4	2	16,1	12,6	16,9 ###	27,3	26,5	24,8 #

*** - p<0,001; ** - p<0,01; * - p<0,05; poziom istotności dla wartości testu chi^2 - porównanie wskaźników w stosunku do poprzedniej edycji badań (wartości w wierszach);
- p<0,001; ## - p<0,01; #- p<0,05; poziom istotności dla wartości testu chi^2 - porównanie wskaźników dla grup chłopców i dziewcząt dla każdego poziomu klasy i każdej edycji badań z osobna (wartości w kolumnach)

3.9. Czynniki związane z zachowaniami problemowymi młodzieży

Przeprowadzono cztery analizy regresji logistycznej, krokowej, ze statystyką Walda, w których kolejno wyjaśniano nadużywanie substancji, sprawstwo przemocy, występowanie wykroczeń oraz innych problemów behawioralnych (z powodu hazardu, gier lub nadużywania komputera). Zmiennymi wyjaśniającymi było za każdym razem 13 zmiennych, uwidocznionych w pierwszej kolumnie tabeli 20. Cztery zmienne nie znalazły się w równaniach regresji, ponieważ ich związek z zachowaniami problemowymi był zbyt słaby na tle pozostałych zmiennych i program statystyczny automatycznie je wykluczał. Były to następujące zmienne: wyniki w nauce, palenie papierosów przez rodziców, zaangażowanie religijne oraz poświęcanie wolnego czasu na oglądanie filmów.

Tabela 20
Czynniki bezpośrednio związane z zachowaniami problemowymi młodzieży.
Wyniki czterech analiz regresji logistycznej (krokowej ze statystyką Walda, n=592). Zmienne objaśniające włączane były do równania regresji, jeśli zwiększały moc predykcyjną modelu (p<0,05 dla statystyki Walda).

Zmienne objaśniane	**Nadużywanie substancji**	**Wykroczenia**	**Przemoc**	**Inne problemy**
Zmienne wyjaśniające	OR and 95% CI	OR and 95% CI	OR and 95% CI	OR and 95% CI
Zmienne demograficzne:			,451***	
Płeć (dziewczęta)			,309-,657	
Poziom klasy (3)	2,928**			1,587*
	1,483-5,780			1,082-2,328
Szkoła:		,567**	,467***	
Więź ze szkołą (wysoka)		,380-,845	,313-,696	
Odrabianie prac domowych	,345***	,654*	,456***	
(>1godz. dziennie)	,190-,627	,445-,962	,313-,664	
Wyniki w nauce (wyższe niż przeciętne)				
Rodzina:	,628**	,564***	,647***	,618***
Wsparcie i kontrola rodzicielska (wysoka)	,470-,840	,458-,695	,526-,796	,511-747
Palenie papierosów przez rodziców (TAK)				
Zaangażowanie religijne (wysokie)				
Wpływy rówieśnicze:				
Towarzystwo alkoholowe	2,953**			
(uczestniczenie w spotkaniach w ost. roku)	1,403-6,216			
Towarzystwo narkotykowe	12,714***			
(uczestniczenie w spotkaniach w ost. roku)	6,750-23,945			
Spędzanie wolnego czasu:		1,641*		1,673**
GRY (> 1 godz. dziennie)		1,114-2,417		1,141-2,453
e-kontakty	3,369***			
(> 3 godz. dziennie)	1,749-6,491			
Oglądanie filmów (> 1 godz. dziennie)				
Surfowanie w Internecie	,490*			
(> 1 godz. dziennie)	,263-,913			
Czas poza domem	2,431**	1,622*	1,927***	
(> 3 godz. dziennie)	1,323-4,467	1,105-2,380	1,319-2,814	

*** - p<0,001; ** - p<0,01; * - p<0,05; poziom istotności dla wartości statystyki Walda, decydującej o włączeniu lub nie określonej zmiennej do równania regresji (każda kolumna reprezentuje wyniki określonego równania regresji)

W przypadku analizy nadużywania substancji psychoaktywnych uwzględniono dodatkowo jeszcze dwie zmienne charakteryzujące wpływy rówieśnicze i łatwą dostępność alkoholu lub narkotyków w towarzystwie rówieśniczym. Kontakt badanych z towarzystwem narkotykowym okazał się najsilniejszym predyktorem (Odds Ratio = 12,71), blisko 13-krotnie zwiększającym ryzyko nadużywania substancji psychoaktywnych. Biorąc pod uwagę przedział ufności dla OR, możemy mówić nawet o

możliwym, blisko 24-krotnym wzroście prawdopodobieństwa nadużywania substancji. Tego typu ryzyko zwiększały także kontakty badanych z towarzystwem pijącym alkohol (OR=2,95), codzienne spędzanie w czasie wolnym ponad 3 godzin poza domem (OR=2,43), intensywne, codzienne e-kontakty (OR=3,37) a także wiek – większe ryzyko nadużywania substancji dotyczyło uczniów trzecich klas gimnazjalnych, w porównaniu z pierwszymi (OR=2,93). Natomiast ryzyko nadużywania substancji było mniejsze wśród osób codziennie odrabiających ponad godzinę prace domowe (OR=0,35), otoczonych wsparciem i kontrolą rodzicielską (OR=0,63) oraz surfujących po internecie ponad godzinę dziennie (OR=0,49). Model regresji pozwalał w tym przypadku prawidłowo przewidywać zachowania blisko 90% osób badanych.

Kolejnym, analizowanym w modelu regresji zjawiskiem było występowanie wykroczeń. Podobnie jak w poprzedniej analizie także i w tym przypadku istotnymi czynnikami okazały się: odrabianie prac domowych (OR=0,65), wsparcie i kontrola rodzicielska (OR=0,56) oraz spędzanie dużej ilości czasu poza domem (OR=1,62). Ponadto istotne były jeszcze dwa czynniki: więź ze szkołą (OR=0,57) oraz codzienne poświęcanie na gry ponad godzinę dziennie (OR=1,64). Model regresji miał nieco gorsze parametry niż poprzednio i pozwalał prawidłowo przewidywać występowanie lub nie wykroczeń wśród 73% osób badanych.

W przypadku wyjaśniania sprawstwa przemocy istotne były te same trzy czynniki, co w dwu poprzednich analizach, a mianowicie: odrabianie prac domowych (OR=0,46) wsparcie i kontrola rodzicielska (OR=0,65) oraz spędzanie dużej ilości czasu poza domem (OR=1,93). Ponadto okazała się istotna więź ze szkołą (OR=0,47) oraz płeć (OR=0,45), przy tym mniejsze ryzyko sprawstwa przemocy charakteryzowało dziewczęta w porównaniu z chłopcami. Model regresji pozwalał prawidłowo przewidywać występowanie sprawstwa przemocy wśród 72% osób badanych.

Ostatnia zmienna wyjaśniana to występowanie innych problemów behawioralnych, związanych z hazardem, grami lub nadmiernym korzystaniem z komputera. W równaniu regresji znalazły się jedynie trzy czynniki w istotny sposób wyjaśniające to zjawisko: poziom klasy – większe ryzyko takich problemów charakteryzowało starszych uczniów (OR=1,59), wsparcie i kontrola rodzicielska (OR=0,62) oraz codzienne poświęcanie na gry ponad godzinę dziennie (OR=1,67). Model regresji pozwalał prawidłowo przewidywać występowanie lub nie takich problemów behawioralnych wśród 73% osób badanych.

4. PODSUMOWANIE WYNIKÓW I WNIOSKI

W badaniach iławskich z 2014 roku pojawiły się symptomy ograniczenia liczby osób palących papierosy: szczególnie wśród młodszych chłopców (spadek z 12 do 4%) oraz starszych dziewcząt (spadek z 42 do 28%). W obu tych podgrupach istotnie obniżyły się także wskaźniki inicjacji alkoholowej: wśród młodszych chłopców spadek z 47 do 33% pijących kiedykolwiek w życiu alkohol oraz wśród starszych dziewcząt analogicznie spadek z 87 do 74%. Obniżyły się także w tych grupach wskaźniki mówiące o łatwej dostępności alkoholu.

Wśród uczniów klas III zaobserwowano wzrost odsetka abstynentów wśród dziewcząt (osoby niepijące w ostatnim roku) z 18 do 34%. Odnotowano także spadek liczby 15-letniej młodzieży pijącej alkohol w okresie 30 dni poprzedzających badanie: z 51 do 34%, a w tym istotne spadki dotyczące picia piwa (z 45 do 28%), wódki (z 24 do 17%) oraz wina (z 21 do 10%).

Tendencjom do ograniczenia rozpowszechnienia picia alkoholu towarzyszyło ograniczenie zjawiska upijania się (w ostatnim miesiącu) i to zarówno według wskaźnika subiektywnego (spadek z 32 do 21%) jak i wskaźnika obiektywnego – *binge drinking* (spadek z 27 do 15%).

W klasach pierwszych używanie środków narkotyzujących w ostatnim roku utrzymało się na na bardzo niskim poziomie (3%). W klasach trzecich, po okresie wzrostu w dwu poprzednich edycjach badań, nastąpiło odwrócenie trendu i nieznaczny, 5% spadek wartości wskaźnika do 21% używających narkotyków.

Używanie dopalaczy utrzymało się na niskim poziomie. Wśród młodszych uczniów był zaledwie 1% używających, a wśród starszych uczniów 5%. Istotnie przy tym wzrosło rozpowszechnienie używania dopalaczy wśród starszych dziewcząt, od zera do 5%.

W zakresie innych problemów behawioralnych na niezmienionym poziomie utrzymało się rozpowszechnienie wykroczeń oraz przemocy wobec innych uczniów (ogółem ok. 30 i 40% w zależności od wieku). Jedynym tu wyjątkiem było nasilenie się przemocy na terenie szkoły wśród starszych uczniów (wzrost z 8 do 17% odsetka sprawców przemocy). Odnotowano natomiast istotne ograniczenie hazardu wśród starszych uczniów – spadek ogólnego wskaźnika z 52 do 35%. Zadecydowało o tym istotne zmniejszenie się popularności LOTTO z 43 do 24% oraz udziału w konkursach w TV opłacanych telefonicznie (z 10 do 5%).

Warto podkreślić, że problemy z powodu hazardu okazały się kompletnie marginalne, odczuwało je zaledwie 2% gimnazjalistów. O wiele bardziej rozpowszechnione były wśród starszych uczniów problemy związane z nadmiernym korzystaniem z komputera (25%), dominujące wśród dziewcząt, oraz problemy dotyczące gier (17%), które zdecydowanie dominowały wśród chłopców.

Właściwa interpretacja zaprezentowanych tu wyników możliwa będzie dopiero po opublikowaniu wyników ostatniej edycji badań ogólnopolskich ESPAD, realizowanych w czerwcu br. Umożliwi to ocenę, czy szereg korzystnych zmian zaobserwowanych w populacji iławskich

gimnazjalistów w ostatnich kilku latach, dotyczących ograniczenia rozpowszechnienia picia alkoholu i używania środków narkotyzujących, można przypisać lokalnej specyfice, w szczególności różnorodnym i systematycznie prowadzonym działaniom profilaktycznym, czy też spadkowym trendom epidemiologicznym w populacji ogólnopolskiej gimnazjalistów.

Wnioski

- Wskazane jest kontynuowanie skutecznych działań z obszaru profilaktyki alkoholowej
- Wydaje się sprawą bardzo istotną i pilną ograniczenie przez Policję na terenie Iławy podaży narkotyków, głównie marihuany oraz tzw. „dopalaczy”
- Szczególnie pożądana jest dobra współpraca różnych służb i ich determinacja w celu niedopuszczenia do restytucji sklepów z dopalaczami – grozi to katastrofą epidemiologiczną
- Potrzebne są działania zapobiegające wykroczeniom i agresji z powodu ich dużego rozpowszechnienia
- Potrzebna jest edukacja młodzieży dotycząca konstruktywnego korzystania z komputera oraz nabywania umiejętności kontroli czasu przeznaczanego na komputer i gry (problem dotyczy głownie chłopców) oraz komunikacji elektronicznej (problem dziewcząt).
- W celu ukierunkowania działań edukacyjno-profilaktycznych warto wykorzystać przedstawione w raporcie wyniki analiz czynników związanych z występowaniem określonych zachowań problemowych; szczególne znaczenie może mieć tutaj:
  - wzmacnianie odporności nastolatków na negatywne wpływy towarzystwa rówieśniczego
  - tworzenie alternatyw w postaci abstynenckich środowisk rówieśniczych

- wzmacnianie więzi uczniów ze szkołą i ich zaangażowania w naukę
- edukacja rodziców w zakresie bliskich relacji z nastolatkami oraz propagowanie wśród nich potrzeby kontroli spędzania wolnego czasu przez nastolatki.

5. PIŚMIENNICTWO

1. Bobrowski K (2003) Badania epidemiologiczne a kierunki rozwoju lokalnej strategii profilaktyki używania substancji psychoaktywnych. Badania iławskie. *Alkoholizm i Narkomania,* 1-2 (16), 39-56

2. Bobrowski K (2003) Sposoby spędzania wolnego czasu przez młodzież, a używanie substancji psychoaktywnych. *Medycyna Wieku Rozwojowego*, t. VII (1) 2, 91-104

3. Bobrowski K, Ostaszewski K, Pisarska A (2007) *Rekomendacje narzędzi do oceny zagrożeń zdrowia psychicznego młodzieży do dalszego stosowania w badaniach mokotowskich oraz w innych badaniach ankietowych młodzieży szkolnej.* Warszawa: Instytut Psychiatrii i Neurologii

4. Bobrowski K (2007) Zmiany w rozpowszechnieniu używania substancji psychoaktywnych wśród gimnazjalistów w latach 2001-2005. Zagadkowe wyniki w Iławie. *Alkoholizm i Narkomania*, 20(2), 133-150

5. Bobrowski K (2010) Monitorowanie wybranych wskaźników zdrowia psychicznego 15-latków w badaniach mokotowskich. Zmiany pomiędzy 2004 i 2008 rokiem, [w:] Okulicz-Kozaryn K, Ostaszewski K (red.) *Promocja zdrowia psychicznego. Badania i działania w Polsce, część druga,* Warszawa: Wydawnictwo Naukowe, Instytut Psychiatrii i Neurologii, 145-158.

6. Bobrowski K (2012) Rozpowszechnienie używania substancji psychoaktywnych wśród młodzieży gimnazjalnej w Iławie, 2001–2005–2010. *Alkoholizm i Narkomania*, 1(25), 37-56.

7. Bobrowski K (2013) Raport z badań ankietowych rozpowszechnienia używania substancji psychoaktywnych oraz innych zachowań ryzykownych wśród uczniów iławskich gimnazjów 2014. (*maszynopis*)

8. Frączek A, Stępień E (1991) *Kwestionariusz Ty i Zdrowie*. Warszawa: Instytut Psychiatrii I Neurologii

9. Kolbowska A (2009) Konsumpcja substancji psychoaktywnych przez młodzież szkolną, *Serwis Informacyjny Narkomania,* 1(45), 33-41

10. Okulicz-Kozaryn K, Borucka A (2001): Picie alkoholu przez młodzież z mokotowskich szkół średnich w latach 1984-2000. *Alkoholizm i Narkomania.* Tom 14 Nr 2, 245-259

11. O'Malley PM, Johnson LD, Bachman JG (2003) Spożycie alkoholu wśród dorastającej młodzieży. W: *Alkohol a zdrowie. Alkohol a młodzież.* Warszawa: PARPA, 9-27

12. Ostaszewski K. (2001): Trendy w używaniu przez młodzież substancji psychoaktywnych. Badania mokotowskie - kontynuacja. *Alkoholizm i Narkomania* 3/14; 387-406

13. Ostaszewski K, Bobrowski K, Borucka A, Kocoń K, Okulicz-Kozaryn K, Pisarska A (2005) *Raport techniczny z realizacji projektu badawczego pn: „Monitorowanie trendów używania substancji psychoaktywnych oraz wskaźników innych wybranych aspektów zdrowia psychicznego u młodzieży szkolnej.* Warszawa: Instytut Psychiatrii i Neurologii

14. Paglia-Boak A, Mann RE, Adlaf EM, Beitchman JH, Wolfe D, Rehm J (2010) *The Mental Health and Well-Being of Ontario Students. Findings from the OSDUS 1991–2009.* CAMH Research Document Series No. 29, Toronto: Centre for Addiction and Mental Health

15. Pyżalski J (2010): Agresja elektroniczna wśród 15-latków w Polsce, [w:] Okulicz-Kozaryn K, Ostaszewski K: *Promocja zdrowia psychicznego. Badania i działania w Polsce. Część druga*, Warszawa: IPiN, 159-172

16. Sierosławski J. (1997): Używanie narkotyków przez młodzież szkolną. Wyniki ogólnopolskich badań ankietowych. *Serwis Informacyjny Narkomania*. 1(6), 13-27

17. Sierosławski J (2011): *Używanie alkoholu i narkotyków przez młodzież szkolną. Raport z ogólnopolskich badań ankietowych zrealizowanych w 2011 r. Europejski program Badań ankietowych w szkołach ESPAD,* Warszawa: Instytut Psychiatrii i Neurologii. http://www.cinn.gov.pl/portal?id=166545

18. Wolniewicz-Grzelak B. (1985): Badania ankietowe nad spożywaniem alkoholu przez uczniów szkół ponadpodstawowych Mokotowa w 1984 roku i niektóre problemy metodologiczne. *Biuletyn Instytutu Psychoneurologicznego*, 4(60), 65-85

19. Wolniewicz-Grzelak B., Ostaszewski K. (1987): Rozpowszechnienie używania różnych substancji uzależniających przez uczniów szkół ponadpodstawowych warszawskiej dzielnicy Mokotów. *Zeszyty Problemowe Narkomanii. Zeszyt 2.* Towarzystwo Zapobiegania Narkomanii. Warszawa, 83-87

20. Wolniewicz-Grzelak B. (1990): Zmiany w spożywaniu przez młodzież napojów alkoholowych. Badania mokotowskie z 1984 i 1988 roku. *Alkoholizm i Narkomania* Zima 1990, Warszawa, 113-132

21. Wolniewicz-Grzelak B. (1995): Badanie picia napojów alkoholowych przez młodzież arkuszem "Piwo-Wino-Wódka". *Alkoholizm i Narkomania,* 2/19, Warszawa, 117-12.